

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Causale verklaringspatronen in Tocquevilles De la démocratie en Amérique

Elster, J.

Citation

Elster, J. (1991). Causale verklaringspatronen in Tocquevilles De la démocratie en Amérique. *Acta Politica*, 26: 1991(2), 129-149. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449881>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449881>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Acta Politica tijdschrift voor politicologie

Kernredactie

Prof. dr. R.B. Andeweg, prof. dr. C. van der Eijk, drs. W. Hout (secretaris), dr. R.H. Lieshout, prof. dr. S.L. Sevenhuijsen.

Redactieraad

Dr. A.F.M. Bertrand, prof. dr. J.J. van Cuilenburg, prof. dr. ing. J.W. van Deth, dr. M. Fennema, prof. dr. F. Fleurke, prof. dr. A. Hoogerwerf, drs. K. Koch, drs. W.J.P. Kok, prof. dr. Percy B. Lehning, prof. dr. G. Lock, dr. C.P. Middendorp, prof. dr. J. van Putten, drs. O. Schmidt, prof. dr. J.J.A. Thomassen.

Bijdragen

en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de redactiesecretaris, drs. W. Hout, p.a. Vakgroep Politieke Wetenschappen, Rijksuniversiteit te Leiden, Postbus 9555, 2300 RB Leiden; de kopij dient persklaar te worden ingezonden, in zesvoud en in machineschrift.

Boeken ter recensie

en boekbesprekingen zende men aan de boekenredacteur, dr. R.H. Lieshout, p.a. Universiteit Twente, Postbus 217, 7500 AE Enschede; terugzending van ongevraagde recensie-exemplaren kan niet plaatsvinden.

Administratie

Voor abonnementen en advertenties richt men zich tot de uitgever, Boompers boeken- en tijdschriftenuitgeverij bv, Postbus 1058, 7940 KB Meppel (05220-66199); postrekening 2756509.

Acta Politica verschijnt driemaandelijks; de abonnementsprijs bedraagt f 98,50, voor instellingen f 155,-, voor studenten f 79,50 (maximaal gedurende vier achtereenvolgende jaren). Abonnementen kunnen wel tussentijds ingaan maar niet tussentijds beëindigd worden.

Opzeggingen ten minste één maand voor het einde van de jaargang. Voor het buitenland gelden aangepaste tarieven die op aanvraag te verkrijgen zijn. Advertenties: mw. E. Otten, 05220-66120 (9.00-12.00 u.).

Tarieven: 1/1 pagina f 450,-; 1/2 pagina f 275,-.

Indien men het abonnementsgeld gireert voor een ander gelieve men op het girostrookje naam en adres van de abonnee te vermelden, ter vermijding van dubbele incasso.

© Boom, Meppel en Amsterdam

Causale verklaringspatronen in Tocquevilles De la démocratie en Amérique*

J. Elster

Alexis de Tocquevilles *De la démocratie en Amérique* wordt doorgaans gezien als een klassieker van de politieke theorie. Stephen Holmes en ik werken op dit ogenblik aan een herinterpretatie, waarin we het eerder opvatten als een maatschappijtheoretisch werk en een stuk politieke propaganda. Tocquevilles voornaamste doel was om zijn Franse lezers ervan te overtuigen dat hun vrees voor de democratie ongegrond was. Voor dit doel mobiliseerde hij een formidabel arsenaal aan analytische gereedschappen, die de voornaamste aanleiding vormen om zijn werk vandaag de dag nog te lezen. Het gaat hier om twee elkaar overlappende ideeënclusters. Enerzijds zijn dat Tocquevilles analyses op het gebied van de *politieke psychologie*. Hoewel ik het hierna enkele malen zal hebben over zijn inzichten hieromtrent, staan zij in dit stuk niet centraal.¹ Daarnaast is er zijn benadering van de *sociale causaliteit*, die vandaag mijn hoofdonderwerp vormt.² Voor degene die studie maakt van sociale structuren en sociale veranderingen bevat *De la démocratie en Amérique* vele waardevolle methodologische lessen. Hier richt ik me vooral op die inzichten die een rol spelen in Tocquevilles politieke overredingskunst.³ Zijn genuanceerde en robuuste weerleggingen van verkeerde causale gevolgtrekkingen waren tegelijkertijd weerleggingen van in Frankrijk algemeen ingeburgerde twijfels omtrent democratische bestuursvormen – of van illusies over de mogelijkheid om sommige elementen van de democratie over te nemen en andere niet.

Ik ga als volgt te werk. Eerst bespreek ik Tocquevilles onderscheid tussen evenwichtseffecten en overgangseffecten van democratische instellingen. Vervolgens kijk ik naar het onderscheid dat hij maakt tussen hun

* Elsters voordracht en de hierna volgende commentaren van Pels en Ankersmit werden uitgesproken op 31 mei 1990 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de faculteit der Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij verschijnen tevens in licht gewijzigde vorm in *Rationality and Society*, July 1991.

korte- en lange-termijneffecten. In dit verband bespreek ik eveneens zijn opvattingen over de tijdshorizon van democratische burgers. Ten derde vestig ik de aandacht op Tocquevilles onderscheid tussen marginale en totale effecten van instellingen. Ten vierde bespreek ik de talloze passages waar hij stelt dat de democratie zelf de remedies tegen haar eigen ziekten levert. Ten slotte belicht ik zijn analyse van de stabiliteit van instellingen, en zijn argumentatie tegen 'halfslachtige' oplossingen. In dit verband bespreek ik ook kort zijn notie van de onomkeerbaarheid van de geschiedenis.

Evenwicht en overgang

Om het idee van een maatschappelijke evenwichtstoestand toe te schrijven aan Tocqueville lijkt misschien een anachronisme. Niettemin geloof ik dat hij dit bedoelt met het woord *assiette*, in contexten zoals 'assiette tranquille et définitive' (T 213)⁴ of 'assiette naturelle et permanente' (OC II.2 343).⁵ Ter karakterisering van de gestabiliseerde democratie zegt hij: 'de verwachtingen passen zich aan aan de beschikbare middelen; behoeften, ideeën en sentimenten koppelen zich weer aan; de mensen bevinden zich weer op hetzelfde niveau; de democratische maatschappij raakt ten slotte gevestigd (*est enfin assise*)' (T 595; mijn cursivering). In een passage die ik hierna vollediger zal citeren (T 222) gebruikt hij de uitdrukking 'état naturel' voor hetzelfde. Ik zal niet proberen om een adequaat beeld te schetsen van wat een maatschappelijke evenwichtstoestand precies is, want Tocquevilles denkbeelden hierover zijn ingewikkeld en enigszins verward.⁶ Een beknopte definitie zou kunnen zijn dat een maatschappij in evenwicht verkeert wanneer de attitudes – de voorstellingen en verwachtingen – die door haar instituties worden gegenereerd zowel deze laatste als elkaar onderling in stand houden. Mijn hierna volgende bespreking van overstromingseffecten (*spillover-effects*) en van 'halve' oplossingen zal meer opheldering verschaffen.

Vanuit politiek oogpunt vormt het onderscheid tussen overgangseffecten en evenwichtseffecten misschien het meest centrale idee van *De la démocratie en Amérique*. Tocqueville wilde zijn landgenoten het verschil laten zien tussen de vaak desastreuze gevolgen van het *proces van gelijkmaken* en de veel minder gevaarlijke gevolgen van *de gelijkheid zelf*. 'Men moet ervoor waken om de toestand van gelijkheid niet te verwarren met de revolutie die haar introduceert in de maatschappij en in de wetten' (DA 688).⁷ In een voordracht voor de Académie des Sciences Morales et Politiques in 1848 besprak Tocqueville een boek van een Zwitsers

auteur, dat de titel droeg *Over de Zwitserse democratie*, en stelde dat deze de oorzaak van de door hem gesignaleerde wantoestanden geheel verkeerd lokaliseerde. Het boek zou, dacht hij, veel beter *Over de democratische revolutie in Zwitserland* hebben kunnen heten (DA 737).

Tocqueville beroept zich in een aantal gevallen op dit onderscheid. (i) Meester-knechtverhoudingen in de overgang naar de democratie worden gekenmerkt door wederzijdse onwelwillendheid, terwijl de beide partijen elkaar in een stabiele democratie respecteren als gelijken (DA 577-80). (ii) Persvrijheid, een gevaarlijk iets in de aanvangsstadia van de democratie, kan geen kwaad zodra het systeem zich volledig heeft gevestigd (DA 187). (iii) Terwijl democratieën mensen niet dichter bij elkaar brengen, 'maken democratische revoluties dat ze juist voor elkaar weglopen' (DA 509). (iv) 'Terwijl de gelijkheid bevorderlijk is voor een gezonde moraal, heeft de sociale revolutie die ertoe leidt er een zeer slechte invloed op' (DA 599). (v) 'Terwijl de ambities tot in de hemel groeien wanneer het proces van het gelijkmaken nog aan de gang is, houdt dat op zodra de gelijkheid een feit is geworden' (DA 629). Terwijl de overgang naar de democratie wordt gekenmerkt door intellectuele anarchie, wordt haar normale staat getekend door conformisme (DA 641).

Democratieën worden dus gekenmerkt door twijfel, onverschilligheid, conformisme, afwezigheid van ambitie, een gezonde moraal en wederzijds respect. Het punt is niet dat Tocqueville deze eigenschappen stuk voor stuk voor deugden houdt: dat is zeker niet zo. Hij gelooft juist dat zij de bange gevoelens van critici van de democratie overbodig maken. In één bepaalde passage wordt het onderscheid echter in omgekeerde zin gebruikt: om te laten zien dat wat op het eerste gezicht een voordeel lijkt van de democratie in feite een overgangverschijnsel is. 'De Fransen boekten een wonderbaarlijke vooruitgang in de exacte wetenschappen op hetzelfde moment dat zij de vernietiging bezegelden van hun oude feodale maatschappij; toch moet deze plotselinge creativiteit niet worden toegerekend aan de democratie maar aan de unieke revolutie die de komst ervan verbeidde' (DA 460). Hoewel er in democratieën 'permanente agitatie' heerst, is dat slechts 'een onophoudelijk steekspel dat de geest verward en afleidt in plaats van haar te stimuleren of verheffen' (*ibid.*). Overgangperiodes stimuleren tot het doen van grote daden: grote intellectuele prestaties maar ook grote misdaden.

Het is wellicht zinnig om te onderscheiden tussen vier stadia in de verandering van politieke regimes. Eerst is er het oude regime waarvan het evenwicht om een of andere reden wordt verstoord.⁸ Vervolgens dienen zich nieuwe instellingen aan, ofwel als gevolg van een geweld-

dige revolutie zoals in Frankrijk in 1789, of als gevolg van een reeks hervormingen zoals in de Sovjetunie in 1989. Ten derde is er het ongemakkelijk naast elkaar bestaan van de nieuwe instellingen en de attituden van het oude regime. Ten slotte ontstaat een nieuw evenwicht zodra attituden, verlangens en voorstellingen zich aanpassen aan de nieuwe instellingen en aan elkaar. Het tweede stadium is het overgangsstadium in engere zin. De tweede en derde stadia samen vormen de overgang in bredere zin. In beiderlei zin kunnen we de overgangstoestand contrasteren met de evenwichtstoestand, en waarschuwen tegen het op één hoop gooien van hun verschillende effecten.⁹

Tocqueville lijkt de Verenigde Staten doorgaans te zien als een 'evenwichtige' democratie waarin alle begin- en vervolgeffecten van de gelijkheid zijn uitgewerkt en zich over en weer aan elkaar hebben aangepast. De gedachte om Amerika te gebruiken als model om de bezwaren van zijn Franse lezers te ondervangen veronderstelt natuurlijk dat de Amerikaanse democratie niet zelf zwanger gaat van toekomstige risico's en instabiliteiten. Toch moeten hier enkele kanttekeningen worden geplaatst. Tocqueville stelt ergens expliciet dat de evenwichtstoestand nog niet is bereikt. Over het problematische karakter van pogingen om de rijkdom van een natie vast te stellen, zegt hij (DA 216) dat 'men in Amerika zelfs niet op het idee komt om zoiets te proberen. En hoe kan men hopen op succes in dit nieuwe land waarin de maatschappij nog geen vaste en definitieve vorm heeft aangenomen' (*'pris une assiette tranquille et définitive'*)? Elders bespreekt hij mogelijke destabiliserende tendensen zoals de tyrannie van de meerderheid, de fragmentering van de unie, het gevaar van een burgeroorlog met als inzet het slavernijvraagstuk, de opkomst van een aristocratie van industriëlen, en de ontwikkeling van een milde, bevoogdende vorm van despotisme.¹⁰

Tocqueville vond het moeilijker een antwoord te geven op de vraag of de Franse maatschappij een evenwichtstoestand had bereikt. Kort voor zijn dood in 1859 noteerde hij dat hij tijdens zijn leven al viermaal had gehoord dat de nieuwe maatschappij die de revolutie had gebracht een vaste en definitieve vorm had aangenomen (OC II.2 343). Ook in de *Souvenirs* kunnen we lezen dat 'Het Ancien Régime was gevolgd door de Constitutionele Monarchie; de Monarchie door de Republiek; de Republiek door het Keizerrijk; het Keizerrijk door de Restauratie; daarna was er de Julimonarchie geweest. Na elke omwenteling had men opnieuw vastgesteld dat de Franse Revolutie voorbij was, en wat met een groot woord haar "werk" heette, had gedaan' (R 66).¹¹

Dit leidt tot de volgende vraag: is er reden om aan te nemen dat er altijd evenwicht wordt bereikt? Over Zuid-Amerika schrijft Tocqueville:

'Men is verbaasd dat de nieuwe naties van Zuid-Amerika in de laatste kwart eeuw onophoudelijk door revoluties worden geteisterd, en verwacht dat ze elk moment kunnen terugkeren tot wat hun *natuurlijke staat* wordt genoemd. Maar wie kan dat vandaag de dag met zekerheid zeggen? Is revolutie voor de Spanjaarden van Zuid-Amerika niet de meest natuurlijke staat?' (DA 226). Elders zegt hij dat 'Mexico voortdurend heen en weer schiet van anarchie naar militair despotisme en weer terug' (DA 165). Hij is juist bang dat hetzelfde in de nabije toekomst voor Frankrijk geldt: 'Ik vreesde dat welk lot onze nazaten ook te wachten zou staan, wijzelf een miserabel bestaan zouden leiden, heen en weer geslingerd tussen bandeloosheid en onderdrukking' (R 65). Dergelijke passages suggereren een cyclische beweging binnen bepaalde grenzen (*limit cycle*), een proces dat niet uitmondt in een stabiel evenwicht maar in een regelmatige oscillatie tussen twee toestanden.¹² Net als individuen kunnen ook maatschappijen vinden dat het gras bij de buurman altijd groener is, of liever, dat het alternatief onmogelijk slechter kan zijn dan de toestand waarin men daadwerkelijk verkeert.

Het is al met al waarschijnlijker dat de sociale ontwikkeling geen duidelijke richting vertoont. De mate van aanpassing van verwachtingen en voorstellingen aan de instituties wordt bepaald door technologische¹³ en andere exogene variabelen, zoals de factor van de internationale politiek. Laten we de reeks van externe variabelen schematiseren als E. We nemen aan dat er voor elke gegeven E en elke reeks van instellingen S een evenwichtstoestand van de maatschappelijke moraal M bestaat volgens de formule $M = f(S, E)$. Het complex van morele attituden waarmee we beginnen noemen we M^* . Als E en S gegeven zijn, kunnen we het tempo van aanpassing bepalen, dat wil zeggen de tijd die nodig is voor M^* om te veranderen in M. Op dezelfde manier kunnen we het veranderingstempo van E bepalen. Als het tempo van verandering van de omgeving hoog is in vergelijking met de aanpassingssnelheid, en als de evenwichtstoestand $f(S, E)$ sterk gevoelig is voor veranderingen van E, is er geen ontwikkeling in de richting van evenwicht. In plaats daarvan is er sprake van een zigzagbeweging, waarbij de moraal vertraagd spoort met een zich snel verplaatsend doelwit.¹⁴ Voor zover ik weet brengt Tocqueville dit idee nergens expliciet naar voren, maar ik geloof niet dat het haaks staat op zijn fundamentele opvattingen hierover. Zijn notie van een onomkeerbare tendens in de richting van gelijkheid (zie hierna) is niet strijdig met het idee dat maatschappijen in andere opzichten op een onvoorspelbare en onregelmatige manier veranderen.

Korte en lange termijn

Een steeds terugkerend thema in *De la démocratie en Amérique* is dat de voordelen van de democratie alleen zichtbaar worden op lange termijn, terwijl haar prestaties op elk afzonderlijk tijdstip inferieur zijn aan die van aristocratische of monarchale regeringsvormen. Later zou Joseph Schumpeter een gelijksoortig onderscheid maken toen hij kapitalistische en communistische regimes vergeleek.¹⁵ Al veel eerder was het gemaakt door Leibniz.¹⁶ Aangezien de korte- en lange-termijneigenschappen van regimes tot hun evenwichtskenmerken behoren, moet dit onderscheid niet met het vorige worden verward. De twee onderscheidingen kunnen juist interacteren. Wanneer men overgaat van een systeem met een hoger lange-termijnpotentieel naar een systeem met een hoger korte-termijnpotentieel kunnen de voordelige overgangseffecten groter zijn dan die van beide systemen in hun zuivere gedaante. Via een redenering die analoog is aan de in noot 9 geciteerde, kan men tijdelijk de voordelen van het ene systeem optellen bij die van het andere – het hoge niveau van goederen en diensten dat door het ene systeem wordt gecreëerd met het efficiënte gebruik ervan door het ander. Na verloop van tijd zou echter het illusoire karakter van deze voordelen zichtbaar worden.

Tocqueville stelt vast dat 'hoewel een gecentraliseerd bestuur alle beschikbare hulpbronnen van de natie op een gegeven tijd en plaats kan samenbundelen, het de vermeerdering ervan tegenwerkt' (DA 88). Daarentegen kan 'een democratische regering op de lange duur de werkelijke maatschappelijke krachten vermeerderen, hoewel zij niet onmiddellijk in staat is om op één plaats en tijd hulpbronnen samen te brengen van dezelfde omvang als een aristocratische regering of een absolute monarchie' (DA 224). De voornaamste reden voor de meerwaarde van democratieën op langere termijn wordt geformuleerd in de volgende passage:

De onophoudelijke geagiteerdheid die de democratische regeringsvorm in het politieke leven brengt heeft zijn weerslag op de burgerlijke maatschappij. Misschien is dat alles bij elkaar nog het grootste voordeel van het democratisch bestuur, en ik prijs de democratie dan ook veel meer om wat zij elders veroorzaakt dan om wat zij in eigen huis verricht. Ontegengesteld brengen mensen vaak weinig terecht van de publieke zaak, maar hun bemoeienis ermee zorgt ervoor dat hun geestelijke horizon breder wordt en dat ze worden wakker geschud uit hun dagelijkse sleur... De democratie brengt haar projecten niet tot een even volmaakt einde als een verlichte despotie zou doen; zij laat ze vaak voor wat ze zijn voordat zij de oogst heeft binnengehaald, of zij begint riskante projecten; maar op de lange duur levert zij meer op; elk afzonderlijk ding wordt minder goed gedaan, maar er worden meer dingen gedaan (DA 243-44).

Dit algemeen beginsel wordt van toepassing geacht op het voeren van oorlog (DA 658) en vooral op het heffen van belastingen:

Is democratisch bestuur ook zuinig bestuur? Eerst moeten we goed weten waarmee we het vergelijken. De vraag is gemakkelijk te beantwoorden als we een democratische republiek vergelijken met een absolute monarchie. De openbare uitgaven zijn in het eerste systeem immers veel groter dan in het tweede. Maar dat gaat op voor alle vrije naties in vergelijking met de landen die onvrij zijn. Het is een feit dat het despotisme de mensen eerder ruïneert door hun produktie te hinderen dan door hen de opbrengst van hun arbeid afhandig te maken; het laat de bron van de welvaart opdrogen terwijl het vaak reeds verworven rijkdommen respecteert. Maar de vrijheid schept duizendmaal meer goederen dan zij vernietigt, en in landen waar de betekenis ervan wordt begrepen, vermenigvuldigen de hulpbronnen van de burgers zich altijd in sneller tempo dan de belastingdruk (DA 208-9).

De uitdrukking 'begrijpen' is belangrijk. Laten we met Tocqueville aannemen dat de voordelen van de democratie alleen zichtbaar worden op lange termijn. Laten we bovendien veronderstellen dat burgers in democratische stelsels zowel om cognitieve als om motivationele redenen een zeer beperkte tijdshorizon hebben: iets wat door Tocqueville herhaaldelijk wordt gesteld (DA 221-26, 548).¹⁷ Het lijkt daarom alsof de burgers goede redenen zouden hebben om het regime af te danken ten gunste van een regime dat grotere onmiddellijke voordelen biedt. Deze conclusie volgt echter niet zonder meer uit het voorgaande. Als de burgers de vrijheid koesteren om haarzelfs wille, zullen zij niet worden verleid door het korte-termijnprofijt dat zij kunnen behalen door de democratie af te schaffen. Dit is precies wat Tocqueville zegt in zijn *Ancien Régime*:

Evenmin denk ik dat de ware liefde voor de vrijheid ooit wordt aangewakkerd door de hoop op materiële beloningen; dat vooruitzicht is immers vaak twijfelachtig, in elk geval wanneer het de nabije toekomst betreft. Het is waar dat de vrijheid op de lange duur, voor degenen die haar in stand weten te houden, altijd gemak en welzijn brengt, en vaak grote voorspoed. Niettemin verdraagt zij zich op bepaalde momenten slecht met dergelijke voordelen, en er zijn tijden dat het despotisme het beste systeem is om een kortstondig genot ervan te garanderen. Goed beschouwd hebben degenen die de vrijheid alleen prijzen vanwege haar materiële voordelen haar nooit lang kunnen vasthouden (OC II.1 217).

Soms is Tocqueville pessimistisch over het toekomstig lot van de vrijheid. Terwijl burgers in een democratie een 'hang' naar vrijheid hebben, bezitten zij een 'hartstocht' voor de gelijkheid (DA 57, 503-6). Dus zouden zij genegen zijn om hun vrijheid in te ruilen voor grotere gelijkheid en het bevredigen van hun naijver. In ander verband doet hij alsof deelname

aan de politiek een spontaan verschijnsel is dat een leegte vult in het bestaan van democratische burgers: 'Als een Amerikaan gedwongen zou worden om zich bij zijn eigen zaken te houden, zou de helft van zijn bestaan van hem worden afgenomen; hij zou het voelen als een gapende leegte en zou volmaakt ongelukkig worden' (DA 243). Dus het eerder besproken overstromingseffect (*spillover-effect*) van politiek naar economie wordt voorafgegaan door een *compensatie-effect* waardoor men vanuit het economisch leven naar de politiek wordt geleid.¹⁸ Om het nog ingewikkelder te maken treedt er ook nog een *nulsom-effect* op, wanneer mensen geheel in beslag worden genomen door de economische activiteiten waar ze door toedoen van de politiek in terecht zijn gekomen. Zo stelt Tocqueville met betrekking tot de relatie tussen politieke en maatschappelijke organisaties eerst vast dat 'de politiek een algemene praktijk van en hang naar organisatie kweekt' (DA 521), en vervolgens dat 'regeringen... een natuurlijke sympathie tentoonspreiden tegenover maatschappelijke organisaties, omdat zij spoedig inzien dat deze, in plaats van de publieke aandacht te vestigen op publieke zaken, de aandacht er juist van af leiden' (DA 523). Het scenario lijkt met andere woorden te zijn dat mensen aanvankelijk zo worden verveeld door hun economische bezigheden dat zij de politiek in gaan; dat hun politieke praktijk vervolgens overstroomt naar het maatschappelijk leven en tot verschillende soorten van economische organisatie leidt; en dat mensen ten slotte zo in beslag worden genomen door hun nieuwe economische activiteiten dat zij de politiek gaan verwaarlozen. Het is onduidelijk of Tocqueville inderdaad zoiets zou willen beweren, maar het lijkt wel uit zijn betoog te volgen.¹⁹

Er is nog een andere complicatie. Eerder haalde ik al Tocquevilles uitspraak aan dat de democratie 'niet onmiddellijk in staat is om op één plaats en tijd hulpbronnen samen te brengen van dezelfde omvang als een aristocratische regering of een absolute monarchie' (DA 224). In het licht hiervan lijkt de volgende uitspraak raadselachtig: 'De democratie lijkt me veel geschikter voor het besturen van een vreedzame maatschappij, of zo nodig voor het doen van een plotselinge en krachtdadige inspanning, en minder geschikt voor het trotseren over een langere termijn van de grote stormen die het politieke bestaan van een natie kunnen teisteren' (DA 223). De tweede uitspraak lijkt aan democratieën hetzelfde vermogen toe te schrijven, namelijk om effectief te kunnen optreden op korte termijn, dat hen in de eerste uitspraak juist wordt ontzegd. In feite gaat het echter om twee verschillende argumenten. Eén ervan zegt dat democratieën vanwege hun beperkte tijdshorizon krachtige prestaties leveren die zij niet lang kunnen volhouden. Het tweede argument zegt dat de democratie ondanks haar beperkte tijdshorizon, en als gevolg van

haar rusteloze energie op langere termijn gunstige effecten heeft. We moeten derhalve onderscheid maken tussen drie stadia. In een acute crisis doen democratieën het goed omdat zij het enthousiasme van de burgers kunnen mobiliseren. Op middellange termijn functioneren democratieën minder goed, omdat zij niet in staat zijn tot coherente planning en tot systematische uitvoering ervan. Democratieën doen het echter beter op de lange termijn, wanneer de hulpbronnen geen gegeven grootheid zijn, maar door de democratische regeringsvorm op eigen kracht worden genereerd.

Lokale en globale effecten

Tocqueville wil laten zien dat Franse tegenstanders van de democratie foutieve causale gevolgtrekkingen maken. Zij schrijven overgangsproblemen toe aan de democratie zelf. Zij kijken alleen naar korte-termijngebreken en veronachtzamen de voordelen op lange termijn. Zij generaliseren ook van uitzondering naar regel. Dit laatste argument wordt minder vaak ingezet dan de anderen, hoewel het even interessant is. Het voorname voorbeeld ervan is de analyse van de democratische praktijk om te trouwen uit liefde in plaats van als bijproduct van de consolidering van eigendom. Tocqueville merkt allereerst op dat

onze voorzaten een hoogst eigenaardige visie hadden op het huwelijk. Omdat zij zagen dat de spaarzame liefdeshuwelijken die er in hun dagen waren bijna altijd eindigden in een tragedie, kwamen ze tot de vaste overtuiging dat het in deze kwestie zeer gevaarlijk was om de stem van het hart te volgen. Zij dachten dat het toeval een meer vooruitziende blik had dan de vrije keuze (DA 596).

Vervolgens komt hij met drie tegenargumenten. Eerst merkt hij op dat hier, zoals in veel andere gevallen, de ziekten van de democratie kunnen worden genezen met méér democratie (zie hierna). Als vrouwen in democratische maatschappijen slecht zouden zijn opgeleid, zouden huwelijken uit liefde rampzalig eindigen – precies zoals in aristocratische maatschappijen. Maar omdat de scholing van vrouwen een endogeen effect is van de democratie, is het risico niet groot. Ook hebben vrouwen in de democratie tijd om hun toekomstige partners te leren kennen (DA 597), terwijl zij in aristocratieën zozeer in afzondering worden gehouden dat zij geen kans hebben om zich een goed oordeel over hen te vormen. Dat trouwen uit liefde rampzalig is in maatschappijen die vrouwen noch het vermogen noch ook de kans geven om zich een goed oordeel te

vormen betekent niet dat we kunnen afleiden dat democratieën hetzelfde effect hebben.

Ten tweede laat Tocqueville zien dat deze conclusie nog op een andere denkfout berust. Stel dat in een aristocratische maatschappij twee goed opgeleide jonge mensen die elkaar goed kennen trouwen uit liefde. Doordat zij tegen de draad in gaan krijgen zij al snel te maken met de vijandschap van vrienden en verwanten, een toestand die 'hen spoedig de moed in de schoenen zal doen zinken en hun hart met bitterheid zal vervullen' (DA 597). In een maatschappij waarin dit de algemene regel was zou dit effect achterwege blijven.

Ten derde vestigt Tocqueville de aandacht op een ander mechanisme dat verklaart waarom we niet kunnen generaliseren van de uitzondering naar de regel. Wanneer een man trouwt uit liefde in een maatschappij waarin dat ongebruikelijk is moet hij wel 'iets van gewelddadigheid en avontuurlijkheid in zijn karakter hebben, en mensen van dit slag vinden zelden het geluk of een deugdzaam bestaan, welke richting hun leven ook inslaat' (*ibid.*). Men kan hier nog aan toevoegen dat een huwelijk tussen twee van dergelijke mensen nog minder kans heeft om gelukkig uit te pakken.

Deze twee laatste argumenten zijn hoogst opmerkelijk. Ze komen beide neer op een weerlegging van de foutieve compositieredenering, dat wil zeggen het idee dat wat geldt in het marginale geval ook geldt in het algemeen voor alle andere gevallen.²⁰ Het eerste berust op een causale nawerking: dat men tegen de draad ingaat zet een causaal proces in gang dat eindigt met een ongelukkig huwelijk. Het tweede argument berust daarentegen op een steekproefffect: alleen die individuen die toch al voorbestemd waren tot een ongelukkig leven zullen tegen de draad ingaan. Het onderscheid is van fundamenteel belang voor de interpretatie van sociale processen.²¹ Zoals gewoonlijk maakt Tocqueville zelf er weinig werk van. Het is deel van een lopend betoog, en het wordt aan de lezer overgelaten om iets te doen met het verklarend potentieel ervan.

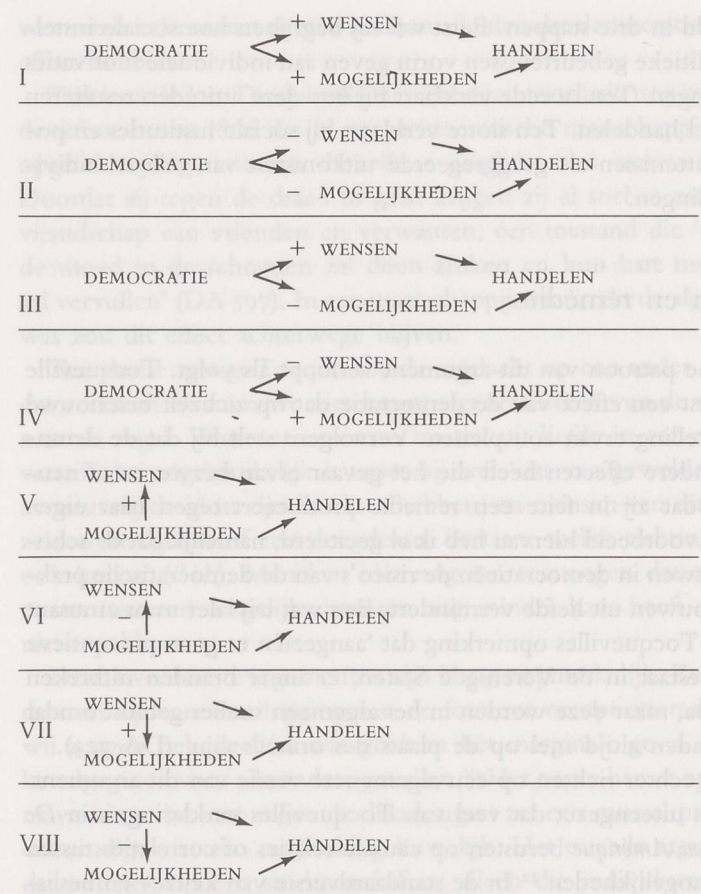
In alle drie de argumenten wordt een beroep gedaan op de individuele psychologie als oorzaak en als gevolg van complexere sociale verschijnselen. In het eerste wordt gezegd dat de invloed die de democratie op vrouwen heeft stabiliserend werkt op het democratisch huwelijk; in het tweede dat een aristocratisch milieu destabiliserend zal werken, en in het derde dat in een aristocratisch milieu alleen onstabiele personen zich tot dit type huwelijk zullen voelen aangetrokken. Dit is het gebruikelijke patroon van Tocquevilles analyse: complexere patronen worden verklaard via de individuele psychologie en vice versa. Iets preciezer: het ogenschijnlijk naadloze geheel van Tocquevilles geschriften kan worden

onderverdeeld in drie stappen. Eerst wil hij begrijpen hoe sociale instellingen en politieke gebeurtenissen vorm geven aan individuele motivaties en voorstellingen. Ten tweede verklaart hij hoe deze attitudes resulteren in individueel handelen. Ten slotte verklaart hij sociale instituties en politieke gebeurtenissen als geaggregeerde uitkomsten van talloze individuele handelingen.

Ziekten en remedies

Het algemene patroon van dit argument verloopt als volgt. Tocqueville beschrijft eerst een effect van de democratie dat op zichzelf beschouwd tegen de instelling ervan zou pleiten. Vervolgens stelt hij dat de democratie ook andere effecten heeft die het gevaar ervan bezweren of neutraliseren, zodat zij in feite een remedie produceert tegen haar eigen ziekten. Eén voorbeeld hiervan heb ik al geciteerd, namelijk dat de scholing van vrouwen in democratieën de risico's van de democratische praktijk om te trouwen uit liefde vermindert. Een wat trivialer maar amusant voorbeeld is Tocquevilles opmerking dat 'aangezien er geen preventieve organisatie bestaat in de Verenigde Staten, er meer branden uitbreken dan in Europa, maar deze worden in het algemeen sneller geblust omdat de omwonenden altijd snel op de plaats des onheils zijn' (DA 723).

Ik wil me echter richten op een algemenere versie van dit argument. Ik heb elders uiteengezet dat veel van Tocquevilles verklaringen in *De la démocratie en Amérique* berusten op causale relaties of correlaties tussen wensen en mogelijkheden.²² In de standaardversie van keuze- en beslissetheorieën gaat men uit van de causale onafhankelijkheid van wensen en mogelijkheden. In kleinschalige, korte-termijncontexten is een dergelijk uitgangspunt doorgaans terecht. In grootschaliger verbanden verwachten we daarentegen eerder een bepaalde co-variantie tussen wensen en mogelijkheden, deels omdat zij door dezelfde omgeving worden gevormd en deels omdat zij door elkaar worden gevormd. In Tocquevilles analyse treedt de democratie vaak op als gezamenlijke oorzaak van wensen en mogelijkheden. Politieke instituties kunnen een bepaalde voorkeur stimuleren of juist de kop indrukken; zij kunnen de reeks van mogelijkheden uitbreiden of doen inkrimpen. De vier mogelijke combinaties vindt men onder I-IV terug in onderstaand diagram. Mogelijkheden kunnen wensen in positieve ('de druiven zijn zuur') of in negatieve zin beïnvloeden ('verboden vruchten'). Op dezelfde manier kunnen wensen de kant opgaan van vergroting van de mogelijkheden of, paradoxalerwijze, van de verkleining ervan.²³ Deze varianten worden weergegeven in V-VIII.

Hier ga ik alleen in op die gevallen die een illustratie geven van het ziekteremediepatroon. Geval IV is het duidelijkste voorbeeld. Het staat Amerikaanse vrouwen vrij om een slecht huwelijk aan te gaan, maar hun opvoeding zorgt ervoor dat zij dat niet doen. Belangrijker is dat 'terwijl de wet de Amerikanen in alles vrijheid geeft, de godsdienst zorgt dat ze zich sommige dingen niet kunnen voorstellen of durven te doen' (DA 292). Tocqueville beargumenteert op verschillende manieren dat godsdienst een produkt is van de democratie. Op psychologisch niveau wordt godsdienstigheid verklaard door een compensatie-effect:

Wanneer er geen gezag heerst in godsdienst of politiek, worden mensen al gauw bang voor de grenzeloze onafhankelijkheid waarvoor zij komen te staan. Zij maken zich zorgen en raken uitgeput door de voortdurende rusteloosheid waarin alles verkeert. Wanneer alles in het rijk van de geest in be-

weging is, wil men ten minste dat de materiële orde vast en stabiel is, en omdat het oude geloof niet langer acceptabel is, leveren mensen zich over aan een meester. Persoonlijk twijfel ik eraan of de mens tegelijkertijd volstrekte religieuze onafhankelijkheid en volledige politieke vrijheid kan verdragen. Ik neig tot de gedachte dat als hij geen geloof heeft, hij gehoorzamen moet, en als hij vrij is een geloof moet hebben (DA 444).

Op een andere plaats komt hij met een gelijksoortig maar minder overtuigend argument op het sociale vlak: 'Hoe kan de samenleving haar vernietiging ontlopen wanneer morele bindingen niet worden verstevigd zodra politieke bindingen losser worden?' (DA 294). Eenzelfde functionalistisch argument (dat even dubieus is) gaat over de noodzaak dat de godsdienst een tegenwicht moet creëren tegen het 'onmatig verlangen naar materieel genot' dat in egalitaire maatschappijen de boventoon voert (DA 444). Door deze verschillende mechanismen brengt de democratie godsdienstigheid voort, die op haar beurt remmend werkt op het menselijk verlangen om misbruik te maken van de gevaarlijke kansen die hen door de democratie worden geboden.

Het mechanisme in geval IV stabiliseert de democratie. Geval III werkt eerder destabiliserend. Wanneer menselijke verlangens verder reiken dan hun feitelijke kansen, kan de daaruit voortkomende frustratie politiek gevaarlijk zijn. Wanneer men insubordinatie wil tegengaan is het bij voorbeeld effectiever (andere factoren daargelaten) om het verlangen er naar de kop in te drukken dan om de objectieve mogelijkheden ervoor te verkleinen. Tocqueville stelt dit laatste met betrekking tot de slavernij: 'In de Oudheid trachtte men te verhinderen dat de slaaf zijn ketenen verbrak; tegenwoordig probeert men te verhinderen dat hij de wil daartoe ontwikkelt' (DA 361). Zijn verschillende analyses van de democratische burger benadrukken daarentegen diens chronische anomie:

Dezelfde gelijkheid die bij ieder grote verwachtingen wekt maakt elk afzonderlijk individu ook zwak. De macht van elkeen wordt aan alle kanten ingeperkt, hoewel zijn fantasie mag gaan waar zij maar wil... Deze voortdurende spanning tussen verlangens die worden ingegeven door de gelijkheid en de middelen die zij verschaft om ze te bevredigen teisteren de geest en matten haar af. Men kan zich mensen voorstellen die een mate van vrijheid genieten die hen volledig bevredigt. In dat geval zijn zij onafhankelijk zonder vrees of opwinding. Maar er zal nooit een vorm van gelijkheid komen die mensen echt tevreden maakt (DA 537).

In het algemeen bestaat er wel degelijk een remedie tegen onbevredigde verlangens: adaptieve voorkeursvorming (geval V) die de potentieel gevaarlijke frustratie wegneemt.²⁴ Tocqueville verwijst vaak naar dit mechanisme wanneer hij beschrijft hoe burgers onder het Ancien Régime (DA

13-14), Amerikaanse slaven (DA 317), Amerikaanse vrouwen (DA 539) en Amerikaanse officieren (DA 656) zich verzoenen met of aanpassen aan hun respectieve lot. Het is een raadsel waarom Amerikaanse mannen niet hetzelfde vermogen tot aanpassing wordt toegekend. Het raadsel wordt nog groter door een passage waarin anomie wordt voorgesteld als een overgangskarakter in plaats van een evenwichtskarakter van de democratie:

Zoende nemen de ambities een hoge vlucht zolang de democratische revolutie aan de gang is; maar dat is niet langer zo zodra zij al een tijdlang over haar hoogtepunt heen is. Men vergeet niet in één dag de buitengewone gebeurtenissen waarvan men ooggetuige is geweest; en de hartstochten die door revoluties worden gewekt verdwijnen niet zo gemakkelijk wanneer deze ten einde lopen. Een gevoel van onzekerheid blijft hangen te midden van de nieuwe orde... Hooggespannen verwachtingen blijven bestaan, hoewel de middelen om ze te bevredigen van dag tot dag verminderen. De hang naar grote fortuinen is er nog steeds, hoewel zulke fortuinen in feite zeldzaam worden, en overal zijn er mensen die zich in het geheim verbijten, en verteerd worden door mateloze en gefrustreerde ambitie. Maar stukje bij beetje worden de laatste sporen van de grote strijd uitgewist en verdwijnen ten slotte de overblijfselen van de aristocratie. De grote gebeurtenissen die haar val begeleidden raken in de vergetelheid. Vrede volgt op oorlog, en opnieuw heerst er orde in een nieuwe wereld. De verlangens voegen zich weer naar de beschikbare middelen. Wensen, ideeën en gevoelens kennen opnieuw hun grenzen. De mensen kennen ten slotte weer hun plaats, en de democratische maatschappij krijgt eindelijk een vaste verankering (DA 628).

Ik geloof niet dat hier sprake is van een contradictie. De 'voortdurende spanning tussen verlangens die worden ingegeven door de gelijkheid en de middelen die zij verschaft om ze te bevredigen' moet slaan op de wil om vooruit te komen in economische zin. Daarentegen verwijzen 'de hooggespannen verwachtingen' die 'blijven bestaan, hoewel de middelen om ze te bevredigen van dag tot dag verminderen' naar politieke ambities. Als we kijken naar twee van Tocquevilles tijdgenoten, wordt het eerste conflict beschreven door Balzac, het tweede door Stendhal. De rusteloze ambitie van Rastignac of Lucien de Rubempré past bij de dagelijkse drukte van democratische maatschappijen, terwijl de napoleontische ambities van Julien Sorel een voorbeeld zijn van een zuiver overgangsverschuifsel. De democratie schept aan de lopende band frustraties, maar op een schaal die te klein is om schade aan te richten. De reden dat deze frustraties niet worden geneutraliseerd via aanpassing is nogmaals dat *aanpassing tijd kost*: wanneer het rad van fortuin zo grillig is kunnen aanpassingsprocessen de beweging ervan wellicht niet gemakkelijk bijhouden.

Mensen wennen eraan om te leven in een maatschappij waarin hun fortuin voortdurend wisselt, zodat zij niet langer verlangen naar een ander soort regime; toch passen zij zich niet aan de veranderingen zelf aan, in de zin dat zij tevreden zijn met wat zij hebben.

Geen halve oplossingen

Wanneer Tocqueville zijn Franse lezers probeert te overtuigen van het nut van de democratie, waarschuwt hij hen tevens tegen *wishful thinking*. Het is een centraal thema van de literatuur over modernisering dat regeringen van achtergebleven landen vaak streven naar beperkte hervormingen, die hen – naar zij menen – het beste van twee werelden geven. Zo wilden Chinese en Russische beleidsmakers rond de eeuwwisseling de voordelen van de westerse technologie zonder westerse waarden; kapitalisme zonder individuele mensenrechten; een modern onderwijssysteem zonder persvrijheid etc.²⁵ Dergelijke combinaties zijn niet onmogelijk, maar vaak onstabiel en inefficiënt. Tocqueville waarschuwt voortdurend tegen dergelijke halfslachtige oplossingen. De democratie is een eenheidspakket met sterke verbindingen tussen haar afzonderlijke elementen. Bovendien zijn binnen elke dimensie van de democratie stabiele tussenoplossingen vaak niet voorhanden: men moet een keuze maken tussen uitersten. De notie van selectieve overname en plaatselijk bijstellen verdraagt een gebrek aan begrip voor de sociologica van het ontwerpen van nieuwe instellingen. Een beperkte persvrijheid is bij voorbeeld onmogelijk:

Wat betreft de pers is er in feite geen middenweg tussen volstrekte vrijheid en ondergeschiktheid. Om de onschatbare voordelen van persvrijheid te kunnen genieten, moeten we de onvermijdelijke kwaden die zij voortbrengt op de koop toe nemen. De wens om van de eerste te genieten en de tweede te vermijden is een van die illusies waarmee zieke naties zichzelf troosten wanneer zij, moe van de strijd en uitgeput door de inspanning, middelen zoeken om elkaar vijandige opinies en tegenstrijdige beginselen in hetzelfde land naast elkaar te laten bestaan (DA 183).

Tocquevilles argument is dat de censuur de ideeën die zij moet onderdrukken juist verder verspreidt. Als een schrijver voor een juryrechtbank wordt gebracht, kan hij heel goed worden vrijgesproken; als hij voor een rechter wordt gebracht, kan hij de rechtszaal gebruiken als een klankbord voor zijn denkbeelden en deze een grotere bekendheid geven dan wanneer zij alleen maar in druk beschikbaar zouden zijn.

Zo is ook de uitbreiding van het kiesrecht een onvermijdelijk proces

dat niet zal stoppen voordat het algemeen kiesrecht is bereikt.²⁶ 'Na elke nieuwe concessie zijn de democratische krachten weer sterker, en hun eisen worden steeds hoger opgeschroefd gelijkopgaand met hun groeiende macht. De ambitie van degenen die beneden de kwalificatiedrempel vallen neemt recht evenredig toe met het aantal mensen dat erboven zit' (DA 60).

Het is evenmin mogelijk om sommige politieke associaties wel toe te laten en andere juist te verbieden: 'Wanneer sommige vormen van associatie worden verboden en andere niet, kan men vaak het verschil tussen beide van tevoren moeilijk vaststellen. Doordat men twijfelt, bemoeit men zich er maar helemaal niet meer mee, en de publieke opinie zal er vagelijk toe neigen om elke vorm van associatie te beschouwen als een onbezonnen en bijna illegale onderneming' (DA 522).

Regeringen willen graag de gemeenschapsgeest die ontspruit aan het lokale zelfbestuur zonder de ermee verbonden gevaren (DA 68-69), maar dat is een irrealistisch wensbeeld. Even weinig plausibel is de gedachte dat de federale regering sterk kan zijn in oorlogs- en zwak in vreedstijd, 'alsof zulk een wisseling tussen zwakheid en kracht mogelijk is in de natuur' (DA 394). Op dezelfde manier bestaat er geen halve oplossing van het slavernijprobleem: 'er is geen duurzaam tussenstadium te bedenken tussen de geweldige ongelijkheid van de slavernij en de volstreekte gelijkheid die het natuurlijke gevolg is van onafhankelijkheid' (DA 362). De geneugten van het gezinsleven in de democratie zijn zodanig dat zelfs voorstanders van de aristocratie ertoe worden aangetrokken: zij zouden 'graag de familiale zeden van de democratie willen behouden zonder haar sociale staat en haar wetten. Maar deze dingen horen bij elkaar, en men kan niet genieten van het één zonder de andere op de koop toe te nemen' (DA 589).

Een halfslachtige oplossing is iets anders dan een overgangsstadium. De notie van een overgang verwijst naar een opeenvolging in de tijd, die van een halfslachtige oplossing naar een bepaald begripsniveau. Van de voorbeelden van halfslachtige oplossingen die ik heb aangehaald, worden sommige al gauw gezien als overgangsfasen tussen twee meer stabiele situaties. Andere voorbeelden, zoals het idee van gelijkheid in het gezin maar niet in de maatschappij, verwijzen naar een situatie die niet zozeer onstabiel is alswel onmogelijk.

Het argument tegen halfslachtige oplossingen moet ook worden onderscheiden van de stelling dat de tendens in de richting van grotere gelijkheid onomkeerbaar is. In de Inleiding tot het eerste deel van *De la démocratie en Amérique* schildert Tocqueville in bijna hegeliaanse bewoordingen de gang van de geschiedenis als de ontvouwing, niet van de vrijheid (zoals

bij Hegel) maar van de gelijkheid, of wat in deze context hetzelfde is, van de democratie. Er bestaat als het ware een onzichtbare hand of een list der rede waardoor 'uiteenlopende gebeurtenissen in het leven van mensen de democratie ten goede komen; alle inspanningen hebben haar bevorderd, zowel van degenen wier bedoeling dit was als degenen die deze bedoeling niet hadden, zij die stredden voor de democratie en zij die verklaarde tegenstanders ervan waren' (DA 111). Welke betekenis men ook hecht aan dergelijke retorische uitspraken, zij drukken in elk geval niet uit dat halfslachtige oplossingen onstabiel zijn. Dat idee laat immers zowel regressie als progressie toe vanuit een onstabiele positie. Men kan wellicht toevoegen dat elke vorm van regressie terug moet vallen achter het punt van oorsprong, en een regime scheidt dat nog sterker doortrokken is van privilege en onderdrukking dan het regime dat voorafging aan de democratische ontwikkeling. In zijn *Souvenirs* onderstreept Tocqueville dit met grote kracht:

Ik beseftte meteen dat de strijd in Juni een noodzakelijke crisis was, en dat het karakter van de natie erdoor op een bepaalde manier zou worden veranderd. De voormalige hang naar onafhankelijkheid zou worden gevolgd door een angst voor, en misschien een afkeer van vrije instellingen; na zulk een misbruik van de vrijheid was de reactie onvermijdelijk. Deze teruggaande beweging begon na de 27e Juni; eerst verliep zij nog erg langzaam en bleef bijna onzichtbaar voor het blote oog, daarna snel, en daarna onstuimig en onweerstaanbaar. Waar zal zij halthouden? Ik weet het niet. Ik denk dat het moeilijk zal zijn om niet ver terug te vallen achter het punt dat we in Februari hadden bereikt, en ik voorzie dat wij allen, Socialisten, Montagnards, Republikeinen en Liberalen, gelijkelijk in diskrediet zullen vallen, totdat de herinneringen aan de Revolutie van 1848 op de achtergrond zal zijn geraakt en vervaagd en de algemene geest des tijds zijn heerschappij zal hebben herwonnen (R 165-66).

Hoewel de 'geest des tijds' de kant op gaat van een steeds grotere gelijkheid, kunnen er tijdelijke terugslagen zijn. Steeds vestigt de reactie een regime dat reactionairder is dan het eindstadium van het daaraan voorafgaande regime, hoewel minder reactionair dan het beginstadium van datzelfde regime. Het netto-effect van de voorwaartse en achterwaartse bewegingen is globale vooruitgang.

Conclusie

Tocqueville wilde zijn landgenoten drie dingen duidelijk maken. Ten eerste dat de opmars van gelijkheid en democratie onvermijdelijk was.

Zich ertegen verzetten was zinloos en buitenissig. Ten tweede dat het idee om de democratie te matigen en temperen door bepaalde vrijheden in te korten of onderdelen van het Ancien Régime te handhaven, niet veel meer was dan *wishful thinking*. De democratie moet als één geheel worden aanvaard. Ten derde dat de democratie niet zo slecht is als men wel denkt. Wat op het eerste gezicht goede redenen lijken om de democratie te verwerpen zijn bij nader inzien intellectuele misvattingen die men kan ontkrachten door middel van sociologische analyse. In dit betoog heb ik de nadruk gelegd op het tweede en vooral op het derde argument. Ik heb willen verklaren hoe het intellectuele gereedschap dat Tocqueville inzette voor een zuiver politiek doel blijvende waarde verkreeg en aldus ver kon uitstijgen boven zijn tijdgebonden context.

Vertaling: Dick Pels

Noten

1. Een eerste resultaat hiervan is te vinden in hst. 4 van mijn *Psychologie politique*, Minuit, Parijs 1990, en in 'Desires and Opportunities: Alexis de Tocqueville's Political Psychology', Duijker-lezing, Van Loghum Slaterus, Arnhem 1990.
2. Eerder heb ik Tocquevilles denkbeelden over sociale causaliteit besproken in 'Consequences of Constitutional Choice: Reflections on Tocqueville', in: J. Elster en R. Slagstad (red.), *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge University Press, 1988.
3. Ik ga hier verder niet in op de opvatting dat, hoewel de afhankelijke variabele in sociologische analyses van de democratie een unimodale distributie heeft (er zijn weinig rijke en weinig arme mensen), de onafhankelijke variabelen vaak een bimodale distributie kennen (Amerikanen maken ofwel grote monumenten of zeer triviale dingen; hun ideeën zijn ofwel geweldig abstract of enorm concreet; hun houding is ofwel zeer materialistisch of zeer spiritualistisch). Ik laat ook een bespreking achterwege van Tocquevilles (nogal gemengde) reputatie als voorspeller van de toekomstige ontwikkeling van de Verenigde Staten en van democratieën in het algemeen.
4. 'T' verwijst naar *Tocqueville*, Laffont, Parijs 1986, waarin opgenomen *De la démocratie en Amérique*, *Souvenirs* en *L'Ancien Régime et la Révolution*.
5. 'OC' verwijst naar Tocquevilles *Oeuvres complètes*, Gallimard, Parijs.
6. Zie verder mijn *Psychologie politique*, p. 119-22.
7. 'DA' verwijst naar *Democracy in America*, Anchor Books, New York 1969.
8. Tocquevilles studie van het Ancien Régime is een voorbeeldige analyse van evenwichtsverstoring op lange termijn, die zijn analyse van de evenwichtstoestand van de Amerikaanse democratie op een goede manier aanvult.
9. In Tocquevilles verklaring van de opbloei van de wetenschap in het revolutionaire Frankrijk contrasteert hij duidelijk de evenwichtstoestand met het tweede stadium. In de volgende passage contrasteert hij deze met het derde stadium: 'Het lijkt alsof een beschaafd volk, dat zich niet langer bezig hoeft te houden

met publieke aangelegenheden, juist met verdubbelde hartstocht genoeg zal scheppen in de literatuur. Maar dat is niet wat er gebeurt... Vrijwel alle grote produkten van de menselijke geest stammen uit een tijd dat er vrijheid heerste, en waar de schone letteren en kunsten leken op te bloeien tot grotere volmaaktheid nadat de vrijheid was teniet gedaan, heeft die bloei nooit stand kunnen houden. Wanneer men nader beziet wat er eigenlijk is gebeurd, ontdekt men dat deze absolutistische regimes vormen van geestelijke activiteit, van vrijheid van verbeelding erfden die het produkt waren van vrije zeden en instellingen. Zij deden weinig meer dan het toevoegen van hun enige positieve punt, namelijk orde en rust, aan al die intellectuele rijkdom die was geschapen door het regime dat zij bezig waren te vernietigen, en zo kwam het dat zij vruchtbaarder leken dan deze. Maar dat was een bedrieglijke schijn die mettertijd zou vervliegen naarmate deze rijkdommen de maatschappij deelachtig werden en definitief de invloed kregen die hen rechtens toekwam' (OC II.2 p. 345-46). In termen die hierna verder worden uitgelegd, stelt Tocqueville dat van de mechanismen die het nieuwe evenwicht scheppen het spillover-effect van politiek naar literatuur belangrijker is dan het compensatie-effect.

10. Dit laatste werd waarschijnlijk niet gezien als een bedreiging voor de Amerikaanse democratie, maar voor democratische landen met een sterke traditie van gecentraliseerd bestuur zoals Frankrijk.

11. 'R' verwijst naar Tocquevilles *Recollections: The French Revolution of 1848*, Transaction Books, New York 1987.

12. Er is ook wel betoogd dat het blijvende effect van de Franse revolutie was dat er een cyclische wisseling op gang kwam tussen Bonapartisme en Orleanisme. Zie R. Aron, *Les étapes de la pensée sociologique*, Gallimard, Parijs 1967, p. 292 en C. Lévi-Strauss, *La pensée sauvage*, Plon, Parijs 1960, p. 94. Zie voor twee recente betogen in deze richting A. Hirschmann, *Shifting Involvements*, Princeton University Press, 1982 en J. Dunn, *The Politics of Socialism*, Cambridge University Press, 1985. Hirschmann beargumenteert het bestaan van cycli van participatie en passiviteit in de democratische politiek, terwijl Dunn de oscillatie belicht tussen kapitalistische en socialistische idealen.

13. Het is duidelijk dat de groeiquote van de produktiviteit een endogene variabele is. Het kwalitatieve karakter van innovaties is echter in de praktijk een exogene gegeven. De ontwikkeling en interne aanpassing van maatschappijen kan even sterk worden beïnvloed door de tweede als door de eerste factor.

14. Dit is een aangepaste versie van de argumentatie in: R. Nelson en S. Winter, *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1982.

15. 'Een systeem – elk willekeurig systeem, economisch of niet – dat zijn mogelijkheden steeds ten volle gebruikt kan toch op de lange duur inferieur zijn aan een systeem dat die mogelijkheden nooit ten volle benut, omdat dit onvermogen een functie kan zijn van het prestatieniveau of -tempo op de lange termijn' (J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, Allen and Unwin, Londen 1961, p. 83). Schumpeter meende – ten onrechte, zoals we inmiddels weten – dat het communisme op elk gegeven tijdstip superieur was aan het kapitalisme, maar het op de lange duur ertegen zou afleggen vanwege zijn onvermogen om de juiste prikkels te produceren. De Grote Sprong Voorwaarts van het China van Mao ging uit van het tegenovergestelde idee: hoewel de ovens-in-de-achtertuin en dergelijke in technisch opzicht inefficiënt waren, zou de erdoor veroorzaakte verspilling gemakkelijk worden opgevangen door de creatieve energie die erdoor

zou worden losgemaakt. Dit argument lijkt niet alleen qua vorm maar ook qua inhoud veel op dat van Tocqueville.

16. 'De oneindige reeks van alle dingen kan de beste van alle mogelijke reeksen zijn, hoewel datgene wat op een gegeven moment in het universum bestaat niet het best mogelijke is' (G.W. Leibniz, *Die philosophische Schriften*, red. Gerhardt, vol. VI, p. 237).

17. Hij gaf ook, zoals gebruikelijk, het tegenovergestelde argument. Zie voor een opsomming en bespreking van zo'n dertig contradicties in Tocquevilles werk hst. III van mijn *Psychologie politique*. Hier ontstaat er een contradictie zodra we zijn uitspraak dat democratische burgers zeer waarschijnlijk godsdienstig gezind zijn (zie hierna) leggen naast zijn uitspraak dat de godsdienst mensen leert om te handelen met het oog op lange-termijngevolgen (DA 547). Hij stelt echter ook dat het hoogst onwaarschijnlijk is dat juist democratische burgers godsdienstig gezind zullen zijn (DA 434).

18. Spillover-effecten, compensatie-effecten en nulsom-effecten vormen grondcategorieën van Tocquevilles politieke psychologie. Zie verder hst. IV van *Psychologie politique*.

19. Sommige van deze uitspraken vindt men echter in het eerste boek van *De la démocratie en Amérique*, andere in het tweede boek. Omdat er stellige tekstuele bewijzen zijn aan te voeren dat Tocqueville in staat was om wat hij had geschreven op de vorige pagina te vergeten (en tegen te spreken), kan men er niet van uitgaan dat de uitspraken in het tweede deel zijn gedaan met die uit het eerste deel in het achterhoofd.

20. Zie voor een analyse van deze redeneerfout mijn *Logic and Society*, Wiley, Chichester 1978, p. 97ff.

21. Zie voor het algemene onderscheid tussen nawerkingseffecten en steekproefeffecten W. Feller, *An Introduction to Probability Theory and its Applications*, Vol. 1, 3e ed., Wiley, New York 1968, p. 199ff. Voor een toepassing kunnen we denken aan het werkloosheidsprobleem. Het is bekend dat hoe langer iemand werkloos is, des te kleiner de kans is dat hij opnieuw werk vindt. Dit kan worden verklaard via een nawerkingseffect: werkloosheid verandert het individu (of het beeld dat de werkgever van hem heeft) zodanig dat hij minder inzetbaar wordt. Men kan ook een steekproefeffect aanvoeren: zij die principieel minder werkwilbig zijn, zullen om die reden langer werkloos zijn én grote moeilijkheden hebben bij het vinden van werk. Zie voor details mijn 'Is there (or should there be) a right to work?', in: A. Guttman (red.), *Democracy and the Welfare State*, Princeton University Press, 1988. Patronen van sociale mobiliteit (zie R. Boudon, *Mathematical Structures of Social Mobility*, Elsevier, Amsterdam 1973) of de verblijfsduur in psychiatrische ziekenhuizen (zie S. Gullestad en F. Tschudi, 'Labelling Theory of Mental Illness', *Psychiatry and Social Science* 2 (1982), 213-14) kunnen eveneens volgens beide modellen worden geïnterpreteerd.

22. Zie mijn 'Opportunities and Desires'.

23. Bovendien doet zich de niet oninteressante mogelijkheid voor dat wensen een causale invloed hebben op mogelijkheden. Dat iemand geen wil tot de macht vertoont kan voor anderen juist een reden zijn om hem macht te verlenen. Zoals Tocqueville zegt: 'Niets is zo bevorderlijk voor succes als de houding van iemand die er niet al te hard op uit is' (T 777).

24. Zie P. Veyne, *Le pain et le cirque*, Seuil, Parijs 1976 (samengevat in hst. 1 van mijn *Psychologie politique*) en tevens hst. 3 van mijn *Sour Grapes*, Cambridge University Press, 1983.

25. J. Levenson, *Confucian China and its Modern Fate*, University of California Press, Berkeley 1968, dl. 1, p. 61ff; B. Knei-Paz, *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*, Oxford University Press, 1977, p. 100ff.

26. Tocqueville heeft het over algemeen mannenkiesrecht. Als slachtoffer van de door hemzelf juist bestreden illusie meende hij dat het stemrecht voor eeuwig aan vrouwen kon worden onthouden.